

ההופעה השנייה של ר' מנחם מנדל שניאורסון: שובו של המשיח במשנת חב"ד בעידן הפוסט־שניאורסוני

אלון דהן

החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביום ג בתמוז תשנ"ד הלך לעולמו אדמו"ר חב"ד, ר' מנחם מנדל שניאורסון ז"ל (רממ"ש; 1902–1994),¹ הוא הרבי מלובביץ', ויורש אין לו. במשך שנות כהונתו כאדמו"ר (מ' 1951 עד מותו) ביסס

¹ על רממ"ש ראו אלון דהן, "דירה בתחתונים: משנתו המשיחית של ר' מנחם מנדל שניאורסון (הרבי מליובאוויטש)", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו, עמ' 5–8, והביבליוגרפיה המוערת שם. כמו כן ראו מרדכי מנשה לאופר, ימי מלך: פרקים במסכת חייו ופועלו של נשיא דורנו, הוד כ"ק אדמו"ר רבי מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן מליובאוויטש, על פי עדויות שבעל פה ודברים שבכתב, א–ג, כפר חב"ד: קרני הוד תורה, תשמ"ט–תשנ"א; ירמיהו ברנובר, נביא מקרבך: הביוגרפיה של הרבי מילובביץ', כפר חב"ד: מ.מ.ש, תשס"ו. פרטים ביוגרפיים הנוגעים למאבק ירושת האדמו"רות בין רממ"ש לחתנו השני של הר"י צ' (רבי יוסף יצחק שניאורסון, האדמו"ר השישי בשושלת אדמו"רי חב"ד), הרב שמריהו גורארי, ראו אלון דהן, "מאבקי הירושה בחסידות חב"ד", כיוונים חדשים 17 (תשס"ח). עמ' 204–219. עוד פרטים ביוגרפיים אפשר למצוא בשני ספריו של אברום ארליך: Avrum M. Ehrlich, *Leadership in The HaBaD Movement: A Critical Evaluation of HaBaD Leadership, History, and Succession*, Northvale, N.J., and Jerusalem: Jason Aronson, 2000; idem, *The Messiah of Brooklyn: Understanding Lubavitch Hasidism Past and Present*, Jersey City, N.J.: Ktav, 2004. ביוגרפיה מצוינת כתב שמעון שאול דויטש. עד עתה התפרסמו ממנה שני כרכים ואין הוא נוגע בהם בנושא הנדון במאמר זה. ראו Shaul S. Deutsch, *Larger Than Life: The Life and Times of the Lubavitcher Rebbe, Rabbi Menachem Mendel Schneerson*, I–II, New York: Chasidic Historical Productions, 1995–1997. למשמעות המשיחית האפשרית הטמונה

עצמו רממ"ש כאחד המנהיגים היהודים הבולטים והמשפיעים בעולם. השפעתו חרגה הרבה מצאן מרעיתו ומחוגי חסידיו והוא הטביע את חותמו גם על החברה הכללית, בייחוד בארצות הברית:² בעקבות פעילותו לקידום שבע מצוות בני נוח נקבע ב-1987 בצו נשיאותי שיום יא בניסן, יום הולדתו של רממ"ש, יהיה יום החינוך הלאומי בארצות הברית.³ בשנת 1984 הנהיגו בהשפעתו בחלק מבתי הספר הציבוריים בארצות הברית "רגע של שתיקה", בתמיכתו המלאה של הנשיא אז רונלד רייגן, ומאז תלמידים רבים, יהודים ושאינם יהודים, פותחים את היום ברגע של שתיקה והתכנסות פנימית. רממ"ש סבר כי פסק זמן זה ינתק אותם ולו לרגע מהמולת הרחוב, מהיסח הדעת ומפיתויי הזמן, ויחברם למחשבות על אודות האל. רממ"ש גם השתתף בוויכוח על ההפלות בארצות הברית, והתנגד נחרצות לתכנון המשפחה.

גותו של רממ"ש הייתה משיחית רדיקלית,⁴ והוא פיתח בה השקפה ברורה שדורנו הוא דור המעבר אשר עתיד לחזות בהגשמת הגאולה השלמה על פי חזון הדורות, ובעיקר על פי המאפיינים שניתנו לו בספרות הקבלית ובהגות חסידות חב"ד. רעיון זה, ומעמדו המיוחד של רממ"ש כמנהיג כללי אשר זכה להכרה של מנהיגים בארץ ובעולם ובהוקרתם, הביאו רבים מחסידיו לכלל אמונה כי המנהיג הכללי (בחב"ד מקובל שהנשיאים האדמו"רים החב"דיים הם היחידים הראויים לתואר זה), אשר יעמוד על קו התפר בעת המעבר מעולם הגלות לעולם הגאולה, יתגלה כמשיח המיוחל

בעובדה שרממ"ש, האדמו"ר האחרון לבית חב"ד לובביץ', לא השאיר יורשים ממונים או שארי בשר ראו אלון דהן, "גואל אחרון ללא יורשים: האם ר' מנחם מנדל שניאורסון בחר שלא להותיר אחריו יורשים שארי בשר או ממונים מסיבות משיחיות?", קבלה 17 (תשס"ח), עמ' 289-309. כמו כן ראו Samuel C. Heilman and Menachem M. Friedman, *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2010

² יצחק קראוס, השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד, תל אביב: ידיעות אחרונות, תשס"ז, עמ' 224-249, ובעיקר עמ' 243-246; דהן, דירה (לעיל הערה 1), עמ' 341-373.

³ על יום החינוך הלאומי בארצות הברית ראו <http://www.hageula.com/news/world/491.html>. על החלטות קונגרס המכבדות את רממ"ש ראו <http://nathanielsegal.mysite.com/RebbeResolutions.html>

⁴ גותו של רממ"ש תוארה בכמה חיבורים. ראו דהן, דירה (לעיל הערה 1); אלון דהן, "יחי אדונינו מורנו ובוראנו: האדם האלוהי, מאפייני המשיחיות החב"דית והפולמוס המלווה אותה", ראשית 2 (תש"ע), עמ' 147-182; קראוס (לעיל הערה 2). כמו כן ראו Faitel Levin, *Heaven on Earth: Reflections on the Theology of Rabbi Menachem Mendel Schneerson, The Lubavitcher Rebbe*, New York: Kehot, 2002; Aryeh Solomon, *The Educational Teachings of Rabbi Menachem M. Schneerson*, Northvale, N.J., and Jerusalem: Jason Aronson, 2000. התופעה המשיחית בישראל שלא בהקשר של חב"ד נכתב לא מעט, וראו דב שוורץ, הרעיון המשיחי בימי הביניים, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז; יוסף קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל מראשיתו ועד חתימת המשנה, תל אביב: מסדה, תש"י; יוסף דן, המשיחיות היהודית המודרנית, תל אביב: משרד הבטחון ההוצאה לאור, 1999; הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשמ"ב; אהרון זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ממרד בר כוכבא ועד גרוש ספרד, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ח; צבי ברס (עורך), משיחיות ואסכטולוגיה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ד; Moshe Idel, *Messianic Mystics*, New Haven and London: Yale University Press, 1998; Jerry Rabow, *50 Jewish Messiahs*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2002

ויוביל את עם ישראל ואת העולם כולו אל העידן החדש. השקפה זו, והדחף המשיחי שהתעורר במידה רבה בעידודו של רממ"ש, קנו אחיזה בחוגים רחבים בציבור וכך התפתחה בקרב החסידים האמונה שהאדמו"ר הנוכחי - ר' מנחם מנדל שניאורסון - הוא משיח צדקנו. האמונה בדבר נתמכה ברמזים רבים בכתבי רממ"ש עצמו, המורים על נטיות משיחיות אישיות.⁵ אמנם הדברים לא נאמרו במפורש, אך גם לא הוכחו בפה מלא ואף נרמזו בעשרות רמזים אשר לא הותירו ספק רב בכוונתם. עם חלוף הזמן ובשל גילו המתקדם של רממ"ש עלתה אפשרות אחרת, שלא הובאה בחשבון מלכתחילה, והיא שרממ"ש ילך לעולמו בעולם הגלות הנוהג כמנהגו כל עוד הגאולה אינה נראית באופן. באחת משיחותיו הביע רממ"ש עצמו פליאה שהגאולה טרם מומשה, והוא נשמע מיואש מכך שכל מאמציו בעניין זה עלו בתוהו.⁶

כך קרה שעם הסתלקותו ללא יורש נותר רממ"ש, אחרי מותו כבחייו, המנהיג הבלתי מעורער של חב"ד, ולדעת מרבית חסידיו חב"ד הוא משיח צדקנו בהווה ובעתיד כבעבר. "מאורע ג תמוז", כפי שהוא מוגדר בחב"ד, לא שינה דבר. הסתירה שנתגלעה בין המציאות לבין האמונה המשיחית יצרה מעין דיסוננס קוגניטיבי והוא מרכז אמונה חדשה בדבר "ההופעה השנייה" של רממ"ש והתגלותו כמשיח. מבחינה היסטורית אפשר שהשקפה זו נולדה ביהדות ואחר כך מצאה את דרכה אל הנצרות ואל האסלאם, כמו שטען ישראל קנוהל. נסיבות צמיחתה של תורת השיבה דומות בשלוש הדתות, לאמור: השקפה זו התגבשה והפכה מחייבת כשמועמד משיחי ראוי, שזכה באמונת הרבים, הלך לעולמו מבלי להגשים את ייעודו כמשיח וגואל. במקרה כזה תורת השיבה יוצרת "תיקון" ומאפשרת את חזרתו של המשיח לצורך השלמת הגאולה על ידו. כמו כן, השקפה זו מאפשרת לחסידים להמשיך ולהאמין במשיח שנפטר, בראותם את פטירתו כסוג של "גניזה" זמנית. ואולם מיד מתעוררת השאלה המתבקשת: האם יש תקדים בהיסטוריה היהודית ובכתבי הקודש לאורך הדורות לאמונה במשיח בשר ודם, אשר הלך לעולמו בטרם מימש את ייעודו הנשגב ומבלי שהוגשמה הגאולה הכללית?

מאז ג בתמוז תשנ"ד החלו תרים רבים מחסידי חב"ד וסופריה החרוצים אחר אסמכתאות ומקורות יהודיים שיאשרו את הלגיטימיות של אמונה זו בישראל. לעומתם רבים אחרים יצאו במתקפה רבתי נגד חב"ד, וקבעו כי למעשה מדובר בניסיון לנצר את מסורת ישראל ולהגדירה מחדש ברוח זרה לרוח ישראל סבא.⁷ היו שקראו להוציא את חב"ד מכלל ישראל ולהוקיעה, מפני שלדעתם היא כת חדשה הדוגלת באמונות זרות וחיזוניות לרוח היהדות האותנטית. ואולם ההתנגדות לחב"ד

⁵ דהן, דירה (לעיל הערה 1), עמ' 374-389; היילמן ופרידמן (לעיל הערה 1), עמ' 250-251, 254.

⁶ קראוס (לעיל הערה 2), עמ' 86-91; דהן, דירה (לעיל הערה 1), עמ' 384-389.

⁷ ביקורתו הנוקבת והמעמיקה של דוד ברגר מרכזית לענייננו והיא תידון בהמשך בהרחבה. לעת עתה ראו Gil Student, *Can The Rebbe Be Moshiach? Proofs from the Gemara, Midrash and Rambam that the Rebbe zt"l Cannot be Moshiach*, Boca Raton, Fla.: Universal Publishers, 2002; David Berger, *The Rebbe, The Messiah and the Scandal of Orthodox Indifference*, Oxford, Portland and Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001. ספרו של ברגר הופיע גם בעברית: דוד ברגר, הרבי מלך המשיח: שערוריית האדישות והאיום על אמונת ישראל, ירושלים: אורים, 2005 (להלן אפנה למהדורה העברית). דיון בדברי ברגר ימצא הקורא אצל דהן, יחי (לעיל הערה 4); דב שוורץ, מחשבת חב"ד מראשית ועד אחרית, רמת גן: אוניברסיטת בראיילן, תשע"א, עמ' 386-399. כמו כן, ישנו אתר אשר מפעילו מנהל מסע אנטי-חב"ד בגין הדרה

על רקע החידוש האמוני הזה, הנחשב בעיני רבים לנוצרי, נתקלה באדישות רבה הן מצד הממסד הרבני בארץ ובעולם והן מצד עמך ישראל. כך החלה מתפתחת בתוככי החברה היהודית בארץ ובעולם האמונה על אודות חזרתו של ר' מנחם מנדל שניאורסון מן המתים והתגלותו כמשיח צדקנו, והיום היא לגיטימית בקרב קבוצה אורתודוקסית מרכזית וחשובה בעם היהודי, אשר לה השפעה רבה על יהודים מכל החוגים וגם על ציבור רחב שאיננו יהודי.

הדברים הבאים יוקדשו לבירור ההשקפה על אודות הופעתו מחדש של המשיח ביהדות בכלל ובחב"ד בפרט. בגלל ההאשמות שהוטחו בחב"ד בדבר ניצור האמונה המשיחית היהודית, נקדים לבירור זה דיון קצר על האמונה בהופעה השנייה של המשיח בנצרות ובאסלאם.

"הביאה השנייה" בנצרות

הביאה השנייה (פרוזיה) היא מונח נוצרי המתאר את חזרתו של ישו באחרית הימים להשלמת מהלך הגאולה ולחתימת ההיסטוריה. בנצרות האמונה בביאה השנייה ובתחיית המשיח היא דוגמה אמונית מחייבת, והיא מופיעה בכל הנוסחים של הקרדו (Credo) - הצהרת האמונה הנוצרית. לפי הברית החדשה ישו הבטיח לפני מותו שישוב, ומאז ממתנים מאמיניו בציפייה דרוכה לשובו של המשיח שיגאל את העולם ויחתום את ההיסטוריה האנושית באחרית הימים. בכמה מקומות ישו מדבר על שובו כדי להגשים את נבואת דניאל (דניאל ז', יג-יד) על המשיח שישוב רכוב על ענני השמים: "ומיד אחרי צרת הימים ההם תחשך השמש והירח לא יגיה אורו והכוכבים יפלו מן השמים וחיילי השמים יתמוטטו; אז יראה אות בן האדם בשמים, וספדו כל משפחות הארץ וראו את בן האדם בא עם ענני השמים בגבורה וכבוד רב; וישלח את מלאכיו בקול שופר גדול ויקבצו את בחיריו מארבע הרוחות למקצה השמים ועד קצה השמים" (מתי 24: 29-31). "אך היום ההוא והשעה ההיא אין איש יודע אותה גם לא מלאכי השמים גם לא הבן בלתי אבי לבדו" (שם, 36).⁸ בכמה חזרות על נבואה זו בברית החדשה ישו מדגיש כי הדבר יתרחש עוד בדורו. ואולם משלא נתמלאה הנבואה והוא הוצא להורג בעולם שטרם נגאל, כלומר בלי שהשלים את משימתו המשיחית, התפתחה בקרב חסידיי ההשקפה על חזרתו בשנית, באחרית הימים. כאמור, השקפה זו נסמכת על דברים שאמר ישו לחסידיו לאחר ששב מן המתים ביום השלישי למותו.⁹

מכוונת, לטענתו, של "אחינו ביתא ישראל" העולים מאתיופיה. מסע זה התרחב והיה למסע השמצות אנטי-חב"די קיצוני ונרחב. ראו <http://failedmessiah.com>

⁸ רעיון דומה מובע גם במתי 25: 31, במרקוס 14: 61, ובעוד מקומות.

⁹ ראו בעיקר יוחנן 21: 22, שם הוא מזכיר במפורש את האפשרות במילים "עוד בואי", ובסוף שאר סיפורי הבשורה. אמונה זו הייתה ליסוד חשוב באיגרות. ראו השנייה אל התסלוניקים 1: 5-10; הראשונה אל הקורинתים 15: 22, ועוד. ישראל קנוהל סבור שישו ראה בעצמו יורש וממשיך של משיח יהודי אחר, מקומראן, וכי מסורת התחייה לאחר שלושה ימים מקורה ביהדות, וראו ישראל קנוהל, בעקבות המשיח, ירושלים: שוקן, תש"ס, בעיקר עמ' 41, 49, 59, 65, 66, 79 הערה 66; הנ"ל, "עיונים בחזון גבריאל", תרביץ 76, ג-ד (תשס"ז), עמ' 303-328.

דוקטרינת ה"מהדוּיָת" (ה"רג'עה". השיבה) באסלאם השיעי

תורה דומה פיתחו גם חלק מן המוסלמים, ולפיה על המאמינים לצפות לשובו של האימאם השנים־עשר מן המתים לעתיד לבוא.¹⁰ לפי המסורת השיעית, האימאמים, צאצאיו של עלי אבן אבו טאלב (שהיה בן דודו וחתנו של הנביא מוחמד), ניחנו בתכונות אלוהיות שמתוקפן העניק להם האל את הסמכות להנהיג את קהילת המאמינים השיעית. במשך שנות הנהגתם הם נחשבו לביטוי של דבר האל בעולם, ואולם עם היעלמותו של האימאם השנים־עשר בשנת 941 לספירה נותק הקשר בין האימאם למאמיניו, ומאז הם מצווים לצפות לבואו בכל דור.

עד שובו המיוחל של האימאם השנים־עשר נחשבים חכמי ההלכה המוסלמים לנציגיו עלי אדמות, וענייני ההנהגה והמשפט מסורים בידיהם בפיקדון זמני. השיעים מאמינים כי "האימאם הנעלם" עתיד לשוב ולגאול אותם, אם כי איש איננו יודע מתי יתגלה המהדי (המשיח). עם בואו תתגשם הגאולה, תתגלה אמתותה המוחלטת של האמונה השיעית, והיא תחייב את כל באי העולם בקיום דבר האל על פי השיעה. לדוקטרינת המהדוּיָת ישנם גלגולים וביטויים רדיקליים בעיקר באירן שלאחר המהפכה החומייניסטית, שבה נושאי בשורת המהפכה האסלאמית הקנו מעמד של אימאם ומשיח לאייתולה חומייני. עם כניסתו של מחמוד אחמדינג'אד לתפקיד נשיא איראן הוא הקפיד להפגין את ביטחונו בהופעתו הקרובה של המהדי, ובכמה הזדמנויות אף נקב בתאריך אימאם ומשיח לאייתולה חומייני. עם כניסתו של מחמוד אחמדינג'אד לתפקיד נשיא איראן הוא הקפיד להפגין את ביטחונו בהופעתו הקרובה של המהדי, ובכמה הזדמנויות אף נקב בתאריך מדויק, וזו הייתה גם עמדת מורו הרוחני של אחמדינג'אד, האייתולה מצבאח יז'י. לפי השקפתו של אחמדינג'אד, איראן, בהיותה מדינה הנושאת בשורה דתית, חייבת לנקוט יוזמה פעילה ולהכין את העולם לשובו של האימאם הנעלם. דבר זה ייעשה בשתי דרכים: דרך אחת היא בהמרה דתית לאסלאם של כל הלא־מוסלמים, ודרך אחרת היא במלחמת חורמה צבאית נגד כל מתנגדי האסלאם - בייחוד ישראל וארצות הברית, נציגות הכופרים המוזכרים בקוראן כבני מוות לדעתו¹¹ - ובתמיכה בכל הארגונים האסלאמיים ובמגמות ההתנגדות של ראשי ארגוני הטרור הפלסטיניים.

נראה כי אמונה זו בנצרות ובאסלאם מראה כיצד התמודדה קהילה דתית בזמן מן הזמנים עם מותו של מנהיג כריזמטי, אשר נחשב למשיח בעיני בני הקהילה ובנותיה, אף על פי שלא השלים את משימתו: תיקון עולם במלכות שדי והגשמת הגאולה. כוחם של האמונה ושל האידיאל המשיחי לפלס נתיבים במציאות המסרבת להתעצב לפיהם גדול ורב, ונדמה שיש בניסיון ההיסטורי הזה כדי ללמדנו על זמננו אנו ועל המתרחש כעת בחצר חב"ד לובביץ' שבברוקלין, ניו יורק.

¹⁰ הדברים הבאים מיוסדים על מקורות אלו: יוסף דן, אפוקליפסה אז ועכשיו, תל אביב: ידיעות אחרונות, תש"ס, עמ' 119-137, ובייחוד עמ' 134-137. לעיון נרחב בהשלכות הפוליטיות והאקטואליות של תורת המהדי בהווה ראו [http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_](http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show&dbid=articles&dataid=586)

¹¹ בקוראן מתוארת בכמה וכמה מקומות העמדה הנכונה כלפי כופרים ומתנגדי אללה והאסלאם. שתי סורות מרכזיות, שככל הנראה היו פעם סורה אחת - השמינית ("בשורת המענקים מן השלל") והתשיעית ("בשורת החסיונות") - מתרכזות בגישה ה"ראויה" של המוסלמים לכופרים. לפי הפרשנות האיראנית בימינו, רוב רובם של בני ובנות המין האנושי שאינם מוסלמים הם כופרים, ואם לא ימירו אתם לאסלאם הם בני מוות.

רעיון חיי הנצח בסתירה לאפשרות חזרתו של המשיח מן המתים בהגותו של רמ"ש

קשה להגיע למסקנה נחרצת, אולם בהגות הנפרסת בכרכים רבים אפשר למצוא ביטוי להשקפות שונות ולעתים סותרות, ועל החוקר העוסק בכתבי רמ"ש לבחון את כל ההשקפות הללו לאור שיטתו הכללית. כלומר, ייתכן שביטויים מסוימים בתוך הגותו של רמ"ש סותרים סתירה יסודית את שיטתו הכללית, ודווקא הם נעשו מרכזיים בעיני חסידי עם השתנות העתים והנסיבות. עם זאת יש להדגיש כי גם בני ובנות הפלג המשיחי בחב"ד לא מצאו בדברי רמ"ש (שיידונו להלן) סמך להשקפתם, והדבר אומר דרשני. במילים אחרות, ייתכן שגם הם חשו שרמ"ש דיבר על עיקרון שיוגשם לעתיד לבוא ויחול על צדיקים באופן כללי, אך לא על המשיח, שלדעתו יזכה לחיי נצח.

כאמור, יש כמה וכמה ביטויים שאפשר להסיק מהם כי רמ"ש לא פסל לחלוטין אפשרות שהצדיקים, ובכללם לכאורה גם המשיח (אם כי עניין זה נתון לפרשנות), ימותו לפני הגשמת הגאולה השלמה ויקומו לתחייה בתחיית המתים, אך זה רעיון שולי ביותר בכתבי רמ"ש. הוא מופיע מעט פעמים וסותר רעיון מרכזי הרבה יותר, והוא שהמשיח ובני ובנות דור המעבר - האחרון לגלות והראשון לגאולה - יזכו לחיי נצח. ואולם עם הסתלקותו של רמ"ש עלה בחשיבותו הרעיון השולי, שהמשיח ימות ויחזור בשנית, והפך למרכזי בעיני חלק מחסידיו, אף על פי שספק אם רמ"ש אכן האמין בו. מובאות אלו נתונות לפרשנות, ובשל הקשריהן הרחבים הוגים חב"דיים הדוגלים ברעיון השיבה השנייה של הרבי מלובביץ' ממעטים להשתמש בהן.

במאמר חסידות שאמר רמ"ש ביום ה מנחם-אב תשכ"ה (1965) - יום סיום אמירת הקדיש על אמו המנוחה הרבנית חנה - שכותרתו "ובלע המות לנצח"¹², ביאר רמ"ש כי המוות הפיזי אינו אלא תוצאה של החטא, הנתפס כעין מוות רוחני וכמקור אידיאלי למוות הפיזי, ובעיקר חטא עץ הדעת, שהוא בניין אב לכל חטאי העתיד. הנרטיב החוזר לעשרות בספרי קבלה וחסידות הוא כי בחטא עץ הדעת גרם האדם הראשון לעירוב תחומו של הרע בתחומו של הטוב בהווה כולה, שכן האדם הראשון היה כלול מכל נשמות דורות העתיד. עירוב זה הוליד את המוות - לא רק כתולדה ישירה של הפגם הקוסמי בגלל עירוב התחומין של הרע והטומאה בקדושה, כי אם גם כמעשה חסד אלוהי וכעורמת הקדושה על הטומאה. אמנם היה קיום לרע לפני חטא עץ הדעת, אך הוא היה מובדל לחלוטין מן הטוב, ובמצב קדמון זה דרך הטבע הראשונית והאידיאלית אפשרה, ואף חייבה, קיום נצחי לאדם: "דלכאורה, הרי בריאת האדם (מלכתחילה) היתה באופן שיהיה חי לעולם, והטעם על זה שנצטווה שלא לאכול מעץ הדעת הוא בכדי שלא ימות (כמו שנאמר: ומעץ הדעת גו' לא תאכל ממנו כי ביום אוכלך ממנו מות תמות [בראשית ב, יז])"¹³. ואמנם המוות הוא גם תוצאת החטא ועירוב תחומין של הטוב ברע, אך גם ערובה לכיליון הרע בעתיד ולניצחון הטוב: "ומבאר אדמו"ר הזקן, דמכיון שע"י חטא עץ הדעת נתערב רע בהאדם, לכן, ועתה (לאחר חטא עץ הדעת)

¹² ר' מנחם מנדל שניאורסון, ספר המאמרים (מלוקט), ב, ברוקלין: קה"ת, תשנ"א, עמ' רעז-רפ. לעיון במאמר זה ובהקשר הכולל של חיי נצח ראו דהן, דירה (לעיל הערה 1), עמ' 270-279, ובייחוד עמ' 272-275; דהן, מאבקי הירושה (לעיל הערה 1), עמ' 297; ר' מאיר אבן גבאי, עבודת הקדש, ב, ירושלים: ריד הספרים, תשס"ד, עמ' קנ-קנד.

¹³ שניאורסון, ספר המאמרים (לעיל ההערה הקודמת), עמ' רעז.

יש לחשוש פן ישלח ידו גו' וחי לעולם (בר' ג כב), כי כשיהיה הוא חי לעולם, גם הרע המעורב בו יהיה לו קיום לעולם. ועפ"ז יש לומר, דזה שע"י חטא עץ הדעת נעשה מיתה בעולם הוא בכדי שלא יהיה קיום [נצחי] להרע".¹⁴

מכאן שלמוות שני צדדים, שלילי וחיובי: הצד השלילי הוא שהמוות הנו חלק מעולם הרע והטומאה, וסמכות ממשלת הרוע הדמונית עליו והוא משתלשל מהם, ומכאן נובע הצורך להסביר כיצד צדיקים שלא חטאו ימותו לפני תחיית המתים, שכן אין בהם כל רע ועל כן לכאורה אין הם יכולים למות; והצד החיובי הוא שהמוות משרת את החתירה המתמדת של הברואים והבריאה להביא לניצחון הטוב על ידי חיסולו המוחלט של הרע. המוות עושה זאת על ידי תיחום החיים לזמן מוגבל: על ידי כך הוא תוחם גם את משך קיומו והשפעתו של הרע בעולם ומאפשר את התגשמותה של השקפה משיחית אופטימית, המכוונת אל עתיד שכולו טוב בעולם הזה, שכן הרע הולך ומתמעט ואילו הטוב מתפשט ומתרחב תדיר.

לאחר דיון מפורט במקור הסדר הנוכחי בעולם העליון ובמקור הסדר העתידי בעולם העליון, סדר שבו למוות לא תהיה עוד ממשלה, מסביר רממ"ש כי לעת עתה, בזמן הגלות, כאשר עבודת הברורים שנועדה להפריד את הרע מהטוב ולהחזיר את המצב לקדמותו כפי ששרר קודם חטא עץ הדעת, "יש ענין המיתה, בכדי שלא יהיה קיום להרע כנ".¹⁵ וזהו גם הטעם שגם צדיקים יחזרו לעפרן שעה אחת קודם תחיית המתים¹⁶ [...] כי מכיון שע"י חטא עץ הדעת נעשה תערובות רע בכל העולם, לכן גם גופות הצדיקים יצטרכו לזיכוכ".¹⁶ בקביעה זו מובלעת האפשרות שגם המשיח יסתלק עם הצדיקים שעה אחת לפני תחיית המתים לכל הפחות, כדי ששמץ הרע שנתערב בו ובצדיקים הגמורים יכלה ומיד הם יקומו בתחיית המתים נקיים ומזוככים וראויים לחיי נצח. אשוב ואדגיש כי הדברים תלויים בפרשנות מרחיבה של המונח "צדיקים" הנזכר כאן, שכן רממ"ש אינו מדבר על המשיח במפורש. פרשנות זו מסבירה גם את הגילויים האנטינומיסטיים שתועדו במסע ההלוויה של רממ"ש: ליד החסידים האבלים נמצאו חסידים אחרים ששתו לשוכרה והסתובבו עם מצלמות וידאו, מוכנים להנציח את חזרתו של רממ"ש מן המתים.¹⁷ קבוצת חסידים זו פעלה מתוך תחושה שהסתלקותו של רממ"ש מסמלת בעצם את רגע המעבר, "שעה אחת קודם תחיית המתים" בלשונו של רממ"ש, וכי עוד מעט, בשעות הקרובות, יחזור רממ"ש ויתגלה כמשיח וכבן התמותה הראשון שהכניע את המוות ואת הרוע לנצח.

ואולם אף על פי שאפשר למצוא בעשרות הכרכים המכילים את תורתו של האדמו"ר מלובביץ' ביטויים מעטים, שוליים ותלויי פרשנות המלמדים על אפשרות שהמשיח ימות ויחזור מן המתים, ברי לכל המצוי בכתביו שאין זו דרך המלך בהגותו. בכל שנות כהונתו כאדמו"ר, ובייחוד בשנים האחרונות לחייו, פיתח רממ"ש את רעיון חיי הנצח, והוא המאפיין המרכזי של אמונתו ושל

¹⁴ ש.ס.

¹⁵ דברי רממ"ש נסמכים על האמור בבבלי, שבת קנב ע"ב; וזהו, חלק ב, קח ע"ב. כל ההדגשות בציטוטים המופיעים במאמר הן שלי.

¹⁶ שניאורסון, ספר המאמרים (לעיל הערה 12), עמ' רפ.

¹⁷ לעיון בהשקפת המשיחיסטים, השוללים את מותו של רממ"ש ומצפים לחזרתו, ראו היילמן ופרידמן (לעיל הערה 1), עמ' 246-247, 250-251.

השקפתו המשיחית. מובן מאליו שרעיון מרכזי זה עומד בסתירה לאפשרות מותו של המשיח, ואכן רממ"ש אמר בגלוי ובוודאות שבני ובנות דור המעבר האחרון לגלות והראשון לגאולה, כלשונו, יזכו לראות ולחוות חיי נצח: "ועל אחת כמה וכמה כל בני ישראל שבדורנו זה, נשמות בגופים - שנעשה אצלם חיים נצחיים, ללא כל הפסק בנתיים. אפילו לא הפסק לשעה קלה"¹⁸.

גם הפרשנות המשיחית, שעולה ממנה כי רממ"ש ראה את עצמו כמשיח וכבן התמותה הראשון אשר יכניע את המוות ויסלול את הדרך לעידן החדש, נסמכת על רמזים המפוזרים בכתביו. אמנם הדברים נאמרו בברכה כללית, אולם לדעת חסידיו הם הסגירו את דעתו האמתית של רממ"ש: "והעיקר - שיהיה 'לחיים ולברכה', לחיים טובים וארוכים ככל פרטי הלשונות שאומרים בכמה וכמה קהילות קודש בישראל בנוסח דברכת החודש, עד לחיים נצחיים דלעתיד לבוא, נשמות בגופים, ללא הפסק בנתיים, בביאת משיח צדקנו [...] ואני המתחיל - לחיים, לחיים ולברכה"¹⁹. אם כן, לפי חלק מחסידיו חב"ד האיחול העצמי לחיי נצח, המתגלה במילים "ואני המתחיל", הוא הקולע לדעתו של האדמו"ר, ולשיטתם הוא מעיד שהאדמו"ר יהיה בן התמותה הראשון שיכניע את המוות.

לעניות דעתי משנת חיי הנצח הייתה הסיבה העיקרית, אם כי לא היחידה, שמנעה את פיתוחה של תורת ההופעה השנייה של המשיח ושל רממ"ש, הן בקרב החסידים הן בהגותו של רממ"ש עצמו, שכן שני הרעיונות סותרים זה את זה: אם המשיח, או לענייננו רממ"ש עצמו, יזכה לחיי נצח, אין הוא יכול לשוב מן המתים, ואם הוא הולך לעולמו בדרך כל בשר, אין מקום לאמונה שיזכה לחיי נצח. באותה דרך נתפרשו הדברים במשנתו של הרב יצחק גינצבורג, מורה פורה ומעניין למשנת חב"ד, אם גם שנוי מאוד במחלוקת. בספרו *אשא עיני*, לאחר דיון ארוך בצדיק כהתגשמות עצמות האל בגוף האנושי, הוא אומר: "הצדיק אמת הינו דוגמת עולם התחיה שלאחר ימות המשיח, שבו מתגלה האמת לאמתו - 'אין עוד מלבדו' (דברים ד לה), ממש (ובו זוכים לחיות 'חיים נצחיים' על ידי גילוי ה'חי בעצם' שלמעלה מבחינת 'חיים להחיות')"²⁰. עצם התגלות עצמות האל בגוף הצדיק מעניקה לו תכונות אלוהיות, ובהן חיי נצח. כבר בהווה הצדיק כפוף לחוקיות המציאות הפוסט-גלותית, שאצל שאר הברואים תבוא לידי ביטוי עם התגשמות הגאולה השלמה. הבחינה הגבוהה באלוקות, המכונה "עצמות", שווה בדברי הרב גינצבורג לחיים, ולכן הוא נקרא כאן "חי בעצם". כלומר הוא והחיים חד המה, להבדיל מן הבחינות המתפשטות מן העצמות שהן בבחינת "חיים להחיות" את הזולת, בבחינת התפשטות אור החיים מן העצמות והלאה. הצדיק איננו אלא גילוי גשמי בגוף אדם של הבחינה העליונה, של מקור החיים המחיה כל חי, ולכן הוא עתיד לחיות לנצח.

דברים אלה מבטאים הלוך רוח מרכזי ולטעמי מדויק למדי בהבנת השקפתו של רממ"ש ובפרשנותה, אולם מרגע שהלך האדמו"ר לעולמו הוסט המבט החסידי החברתי מן הגילויים המרכזיים על חיי הנצח של המשיח בהגות חב"דית בדור האחרון, אל ההשקפה השולית המדברת

¹⁸ ר' מנחם מנדל שניאורסון, התועודיות תשמ"ח, חלק ד, ברוקלין, ניו יורק וכפר חב"ד: קה"ת, תשנ"א, עמ' 112.

¹⁹ ר' מנחם מנדל שניאורסון, התועודיות תשמ"ט, חלק ד, ברוקלין, ניו יורק וכפר חב"ד: קה"ת, תשנ"ב, עמ' 148.

²⁰ יצחק גינצבורג, *אשא עיני*, רחובות: גלעיני, תשנ"ח, עמ' שסח.

על חזרתו של רממ"ש מן המתים כגואל. מעניין שהשקפה חב"דית חדשה זו נסמכת כמעט כולה על מקורות חיצוניים. היות שכאן נתקלים המאמינים באמונה שאין לה כלל ביסוס בהגות חב"ד, הסמך העיקרי לרעיון השיבה בא להם ממקורות יהודיים אך חיצוניים לחלוטין לחסידות חב"ד, וזאת בניגוד למגמה הרווחת לתקף כל השקפה בדברי אדמו"רי חב"ד.

משיח השב סן המתים: האומנם חידוש ונקודת מפנה באמונת ישראל?

עם התחזקות הזרם המשיחי בחב"ד והתקבלותה הרחבה של פרשנותו בדבר שובו של רממ"ש כגואל מן המתים, יצא דוד ברגר - פרופסור להיסטוריה יהודית ודיקן בבית הספר ללימודים גבוהים במדעי היהדות בישיבה יוניברסיטי - בביקורת קשה על מה שנתפס בעיניו כמשיחיות חדשה, או כנקודת מפנה ביהדות בכל הנוגע לאמונה המשיחית היהודית המקובלת מימים ימימה. ברגר, שעיקר עיסוקו המחקרי הוא הפולמוסים הנוצריים-יהודיים, נחרד מאדישותו של כלל ציבור שלומי אמוני ישראל לנוכח קבלת האמונה החב"דית החדשה, הנוצרית לדעתו. וכך הוא כותב:

בשעת כתיבת דברים אלה הפכו שתי קביעות, שכל יהודי נאמן באלף האחרון היה סולד מהן, לאופציות כשרות ביהדות הדתית-חרדית:

1. ניתן לזהות בן אדם מסוים מצאצאי דוד המלך כמשיח בוודאות, אף על פי שנפטר בעולם שלא נגאל. קני המידה הדרושים לפי מסורת הדורות לזיהוי ודאי של המשיח - גאולת עם ישראל בעולם המוחשי, בניין בית המקדש, שלום ושפע, הכרת העולם כולו באלוהי ישראל - בטלים ומבוטלים.

2. האמונה המשיחית של היהדות מכירה באפשרות של תהליך שיתפתח כדלהלן: האלוהים ישלח סוף סוף את המשיח האמיתי להתחיל את שליחותו הגואלת. הגואל המצופה יודיע שכל ההכנות הדרושות כבר נשלמו, ויכריז ללא הסתייגות שהגאולה השלמה עומדת להתממש מיד. הוא יתחיל לקבץ את נדחי ישראל לארץ הקודש, יכריז על עצמו כנביא, יצביע באופן ברור על מעמדו המשיחי, יצהיר שנתר רק לקבל את פניו כמשיח, ואחרי כל זאת הוא ימות ויקבר בלי לממש את הגאולה. בניסוח קצר: שליחותו של המשיח האמיתי, לאחר הכרזתה הפומבית ויישום נמרץ של צעדיה הראשונים תיקטע על ידי מותו וקבורתו, ותגיע לבסוף לידי קיומה המלא על ידי הופעתו השנייה [...] חלק הארי של חברי תנועה חרדית חשובה מאוד, ששמה חסידות חב"ד או ליובאוויטש, מאמינים שאדמו"רם האחרון, הרב מנחם מנדל שניאורסון, שנפטר ללא יורש בשנת תשנ"ד, עשה את כל הדברים הנמנים בקביעה מספר 2 ויחזור עוד מעט להשלים את הגאולה בתור משיח בן דוד.²¹

²¹ ברגר, הרבי (לעיל הערה 7), עמ' 11-12.

לדעת ברגר מדובר ברעידת אדמה דתית ממש, בשינוי פניה של היהדות האותנטית ובניצור יסוד אמונה מרכזי בדת ישראל. בהתנגדות ארוכה ומפורטת לאפשרות ההופעה השנייה של המשיח הוא קובע נחרצות:

אין אף מקור אחד - אף לא אחד - בו מופיע משיח בן דוד על הבמה של אחרית הימים ואחר כך מת ונקבר לפני השגת התכלית האחרונה - לא בבבלי, לא בירושלמי, לא בזוהר, לא במדרשים הרגילים, לא בפסיקות, לא במדרשי הגאולה (ספר זרובבל, ספר אליהו, אותות המשיח, נסותרות דרבי שמעון בר יוחאי, ועוד רבים), לא במכתבו של רב האי גאון, לא בתיאור הגאולה באמונות ודעות של רב סעדיה גאון, לא בספר הגאולה של הרמב"ם לא בספריו של אברבנאל על המשיח - לא בכל ספרות ישראל.²²

בהמשך דבריו שם הוא מתמתן מעט. בדיוניו על הנאמר במסכת סנהדרין צח ע"ב בגמרא: "אמר רב: אי מן חייא הוא - כגון רבנו הקדוש, אי מן מתיא הוא: כגון דניאל איש חמודות", ברגר מודה שמן האמור עולה כי ייתכן שמשיח יבוא מן המתים, לפחות לפי חלק מן הפירושים, אך קובע כי דעה זו, גם אם אפשר לשייכה למי מגדולי ישראל כרש"י או כבעל השדי חמד, אינה מרכזית והיא בגדר סטייה שולית מן ההשקפה המקובלת על כל גדולי ישראל לאורך הדורות.²³ דא עקא, אל סדק זה במבצר האמונה המקובלת והמחייבת דורות של יהודים, לדעת ברגר, נכנסים בני ובנות הפלג המשיחי בחב"ד, ומתברר שהוא רחב הרבה ממה שברגר מתאר בספרו ובמאמרו.²⁴

כאמור, עמדה זו הייתה שולית ודחוויה בכתבי רמ"ש עצמו וכמעט אין לה זכר בהם, אולם אחרי שעורר בחסידיו כמיהה ודחף משיחיים, ואמונה שהגאולה עומדת להתגשם כבר בהווה לעיני כל ישראל, הם נותרו עומדים בעולם כפי שהוא, ולפניהם, ללא רוח חיים, "הרבי מלך המשיח". ברגעי משבר מעין אלה מתעורר דיסוננס קוגניטיבי המאפשר למאמינים למצוא הסברים למאורע ה"בלתי מובן", וכך הם יכולים להתמיד בדבקותם באמונה במשיחיותו של רמ"ש ובה בעת לצפות לגאולה השלמה שתתגשם על ידו. כדי להצדיק את האפשרות שנדחתה, הנוצרית לדעת ברגר, נכתבו עשרות ספרים ואותרו לא מעט מקורות יהודיים, אם כי הם נתונים לפירושים שונים.

אפשרות ההופעה השנייה של המשיח במקורות חז"ליים ובדברי ראשונים

בספרו *מחשבת חב"ד מראשית עד אחרית מבחין דב שוורץ* בין השיבה להתגלות.²⁵ בצדק הוא מעיר כי השיבה היא המשיח השב מן המתים כדי לסיים את מעשה הגאולה שלא עלה בידו להשלים בעודו בחיים, ואילו ההתגלות היא הסתלקותו של הרבי מלובביץ' והיא עניין אפיסטמולוגי,

²² שם, עמ' 47.

²³ שם, עמ' 49-56. לניסיון להציע הסבר חלופי לדברי הגמרא ראו שם, עמ' 49, הערה 6.

²⁴ David Berger, "The New Messianism, Passing Phenomenon or Turning Point in the History of Judaism?" *Jewish Action* (Fall 1995), pp. 35-88

²⁵ שוורץ, *מחשבת חב"ד* (לעיל הערה 7), עמ' 394-399.

דהיינו ליקוי הכרתי של החסיד. לכאורה אין כאן שיבה שנייה או חזרה מן המתים כמו בנצרות, משום שלפי השקפה זו רממ"ש מעולם לא מת. בגלל דקותה נראה שהבחנה זו מחייבת יתר דיוק במושגים משדייקתי אני, אולם בדיוני הזרם המשיחי בחב"ד אין כלל הבדלה בין שני המושגים בדרך כלל. בספרו ותורה יבקשו מפייהו מבקש הרב וולפא להוכיח ששיבת הרבי מלובביץ' והתגלותו כמשיח עדיין אפשרית לאחר מאורע ג תמוז, ובעשותו כן הוא משתמש בשני המושגים בערבוביה. בראשית דבריו, וולפא מביא את הציטוט מסנהדרין (לעיל), שממנו עולה כי קיימת אפשרות שמשיח יבוא מן המתים. לאחר מכן הוא דן בדברי רבי שמואל אליעזר הלוי איידלס (המהרש"א), שמהם עולה כי "משיח נלקח מן העולם לגן עדן ומשם יתגלה",²⁶ ומיד שב לעניין התחייה של המשיח בדברי אברבנאל בספרו ישועות משיחו, שמהם עולה כי משיח אמנם נכנס לגן עדן בחיים, אך "אל יקשה עליך שיהיה המשיח מן הקמים בתחיה",²⁷ ומוסיף כי בזוהר (פרשת בלק, רג ע"ב) מבואר "ימות משיח [...] ויקום".²⁸ תופעה זו חוזרת כמעט בכל הכתבים של הפלג המשיחי בחב"ד, ודקות ההבחנה שמציע שוורץ מקומה לא יכירנה בהם. נראה לי שלחלק ניכר מן החסידים דקות זו איננה משמעותית מפני שבעיניהם כל מקור שיכול לרמוז על שיבה של המשיח או על התגלותו המחודשת הוא מקור יקר ערך, ועל כן כמה מסופרי חב"ד מאמצים מקורות אלו ומשתמשים בהם בערבוביה וללא הבחנה. מאחר שאלה פני הדברים גם אני לא מצאתי לנכון להתחשב בהבחנה מושגית זו.

כאמור, כבר מפשט הגמרא בסנהדרין צח ע"ב עולה שמשיח יכול להיות אדם שחוזר מן המתים: "אמר רב: אי מן חייה הוא - כגון רבנו הקדוש, אי מן מתיא הוא: כגון דניאל איש חמודות". אם ייתכן הדבר, אזי לדעת רב יש לגיטימציה לאמונה בהופעה השנייה של דניאל ובהתגלותו כמשיח גואל, אולם אפשר לפרש כדרך פירוש רש"י על אתר, שכוונת רב הייתה שהמשיח יהיה אדם דוגמת דניאל - פירוש הנלמד מן המילה "כגון" בגמרא. אך מן הנוסח "אי מן מתיא" עולה בפשטות שייתכן שהמשיח יבוא מעולם המתים.

מקור מרכזי אחר מופיע בצורתו הרחבה בפסיקתא רבתי. האמור שם הוא מוטיב חוזר בדברי סופרי חב"ד, והם עושים שימוש נרחב בכל מקבילותיו הרבות בספרות המדרשית ובמופיעיו בפירושים השונים למקרא כמו היו אלו מקורות שונים ורבים. לטענת ברגר אין במקור זה זכר לרעיון השיבה, ואינני יודע אם במקרה או בכוונה נמנע ברגר מלהביא את דברי המדרש במאמריו ובספרו, הן במהדורה האנגלית הן במהדורה העברית. על כל פנים, גם לדברים אלה פירושים מפירושים שונים, כמובן:

ד"א, דומה דודי לצבי אמר רבי יצחק, מה הצבי נגלה וחוזר ונכסה, כך משיח הראשון נגלה להם וחוזר ונכסה מהם. כמה נכסה? יהודה בר' אומר: שלשה חדשים. הה"ד [זהו

²⁶ שלום דובער הלוי וולפא, ותורה יבקשו מפייהו, קריית גת: הוצאת המחבר, תשס"ב, עמ' 154. לעניין התחייה באופן מפורש ראו שם, עמ' 156. מדברי הרב וולפא ברור שאין עקביות ו"תחייה" פירושה "שיבה" ולא "התגלות". אולם מיד אחר כך (שם, עמ' 158) הוא מבאר כי "הרבי חי וקיים", ונראה לפי עניות דעתי שאין בספרות זו כל עקביות בשימוש במושגים הללו, ואין בה כלל התחשבות בדיוק המושגי שמציע שוורץ.

²⁷ שם, עמ' 154.

²⁸ שם.

שכתוב] ויפגעו את משה ואת אהרן נצבים לקראתם (שמות ה כ) [...] ר' ברכיה בשם ר' לוי אומר: כגואל הראשון כך גואל האחרון (נגלה להם וחוזר ונכסה) מה ראשון נגלה להם וחוזר ונכסה מהם, כך האחרון נגלה להם וחוזר ונכסה מהם. וכמה הוא נכסה מהם? רבי תנחומא בשם רבי יהושע ר' מנחמא בשם ר' חמא בר חנינא - ארבעים וחמשה יום, ה"ד: מעת הוסר התמיד [וגו'] ימים אלף ומאתים ותשעים (דניאל יב יא) ואומר: אשרי המחכה ויגיע לימים אלף ושלוש מאות ושלושים וחמשה (שם שם יב). אילין מותרייא דהכא מה אינון? אילו ארבעים וחמשה יום שהמשיח נגלה להם וחוזר ונכסה מהם. להיכן הוא מוליכם? אית דאמרין למדבר יהודה. ואית דאמרין למדבר סיוחון ועוגו [...] מי שהוא מאמין בו אוכל מלוחין ושרשי תרומים [...] ומי שאינו מאמין בו, הולך אצל אומות עכו"ם והורגים אותו.²⁹

אפשרות התכסותו של משיח מובאת כאן בגלוי, אולם שני דברים אינם מובנים: ראשית, לא מובן שהתכסות פירושה מוות ממש, ושנית, מועדה של ההתכסות נקוב בבירור - "ארבעים וחמשה יום" - ומכאן שבתום פרק זמן זה היה אמור המשיח המיועד לשוב ולהתגלות. מסיבה זו אין מביאים מדרש זה במלואו ברוב המקורות החב"דיים. ציון מועד השיבה מושמט בהם בדרך כלל בשלוש נקודות, ואילו מוטיב ההופעה השנייה מודגש ומובלט.³⁰

הן ההתכסות הן שיבת המשיח נלמדות ממשה רבנו. בכמה מדרשים מובן שארבעים וחמשה הימים שבהם התכסה משה מעיני העם ושב ונגלה להם, הם ימי שהותו על הר סיני לצורך קבלת התורה, אך גם במדרשים אחרים מובן שההתכסות איננה מוות. ואכן, רבים מסופרי חב"ד מדגישים כי הרבי לא מת וכי זה רק ניסיון לעיני בשר, ולא דבר ממשי.³¹ עוד דעה, המבוססת על אותו המקור, שהמשיח יחזור ויתגלה אחרי התכסות שמשכה אינו תחום בזמן, מצינו במדרש שיר השירים רבה ב, יז ע"א, מהדורת פנינים: "דומה דודי לצבי - מה צבי זה נראה וחוזר ונכסה, נראה וחוזר ונכסה, כך גואל הראשון, נראה ונכסה וחוזר ונכסה. וכמה נכסה מהם? ר' תנחומא אמר: שלשה חדשים, ה"ד: ויפגעו את משה ואת אהרן. יהודה ברבי אמר: לקירסין, כך גואל האחרון נגלה להם וחוזר ונכסה מהן. וכמה נכסה מהן? ארבעים וחמשה ימים".

הפירושים לקטע זה רבים, וקשה להבין מהם מה טיבם של ימי ההיסתרות וההמתנה בין גילוי לגילוי של המשיח. בגרסאות אחרות זמן ההמתנה הוא שישה חודשים ולא שלושה, כדברי ר' תנחומא כאן. לדעת המתנות כהונה על אתר, פירוש המילה "לקירסין" בדברי ר' יהודה הוא "לעתיד", ורבנו בחיי פירש בפירושו לתורה "לפרקין".³² על כל פנים, אפשר לפרש שלדעת ר' יהודה המשיח יתכסה משך זמן לא ברור בעתיד, והדברים שנוספו אחר כך, כדיבור המתחיל: "וכמה נכסה

²⁹ פסיקתא רבתי (מהדורת מאיר איש שלום), עב ע"א - עג ע"א.

³⁰ ראו למשל ברנובר (לעיל הערה 1), עמ' 234, שם מובאת המקבילה ממדרש במדבר רבה.

³¹ ראו דברי הרב לוי יצחק גינצבורג שהובאו ונדונו אצל ברגר, שלפיהם "באמת לא היה כאן שום עניין של פטירה והסתלקות ח"ו" (ברגר, הרבי [לעיל הערה 7], עמ' 33). וראו פירוש רבנו בחיי בן אשר על התורה, ב: שמות ויקרא, בסוף פרשת שמות (מהדורת הרב חיים דב שעוועל, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ד, עמ' מד).

³² פירוש רבנו בחיי (לעיל הערה הקודמת), שם.

מהן? אינם דבריו. כאמור, דברי המדרש הזה על מקבילותיו וביטוייו בספרי הפירוש למקרא לא נדונו כלל אצל ברגר, אף על פי שהם משמשים מקור ראשי לאמונת ההופעה השנייה של המשיח בחב"ד בהווה.³³ אנו רואים אפוא שמקורות חב"דיים רבים אינם אלא גלגוליו של רעיון מדרשי אחד וחזרתו במקבילותיו במדרש ובספרות הפרשנית למקרא, ועל כן לא נידרש לכל ביטוי המדרש הזה ופרשנותיו בספרות ישראל. המבקש לעמוד על מקורות אלו ימצא אותם בספרות המשיחית ההולכת ונכתבת מאז הסתלקותו של האדמו"ר מלובביץ'.³⁴

ההופעה השנייה של המשיח במקורות קבליים

עוד מקור ארוך ומעניין שנשמט מעינו הבוחנת של ברגר הוא הספר ארבע מאות שקל כסף מאת ר' חיים ויטל (רח"ו). בספר זה דנו כמה חוקרים בהקשרים אחרים,³⁵ ואולם כאן הוא משמש יסוד ראשון במעלה, מבר סמכא חשוב ביותר. וכך כתב רח"ו (מפאת חשיבות הדברים אאריך בציטוט):

בההוא יומא אתער מלכא משיחא דנפיק מגינתא וכו'.³⁶ - תמוה גדולה והפלא ופלא אם נאמר שאז יהיה שינוי בזה, שהמשיח לא יהיה נולד מאיש ואשה, אלא שביום ההוא יצא מגן עדן, והנה מצינו מה שכתוב אני היום ילדתיך (תהלים ב ז). ונראה לעניות דעתי חיים [הכוונה לר' חיים ויטל], כי מלך המשיח יהיה ודאי אדם צדיק, נולד מאיש ואשה, אלא שביום ההוא יגדל צדקתו עד קץ הימין, ויזכה במעשיו לנפש רוח נשמה חיה יחידה, ה' בחינות אלו של קדושה, ואז ביום ההוא בזמן הקץ, תבוא נשמה של נשמה שלו, דנתונה בגן עדן ותינתן לאיש הצדיק ההוא, ואז זכה להיות גואל. והוא על דרך משה רבנו ע"ה, כי היה ילוד אשה, והגדיל מעט מעט, עד שהשלים חלק נשמתו [...] ואז זכה להיות גואל, וזכה יתקים מקרא אני היום ילדתיך, דקאי על חלק הנשמה לנשמה שתיוולד אז, ותצא מגן עדן ביום ההוא, וזה הוא מוכרח ופשוט לכל מביני

³³ ראו רש"י על דניאל יב, יב (מהדורת פאר והדר): "שעתיד משיחנו להתכסות אחר שנגלה וישוב ויתגלה, וכן מצינו במדרש רות וכן יסד ר' אליעזר הקליר (בסילוק יוצר פרשת החדש) ויסתלק מהם שבועים [!] ששה".

³⁴ ראו חיים ששון (עורך), עתה ידעתי: אוצר מקורות, ביאורים, הוכחות ורמזים אודות התגלות מציאותו של מלך המשיח, ביתר עילית: [חמו"ל], תשנ"ט, בעיקר עמ' 527 ואילך. העורך דן שם באפשרות שגם אחרי ג בתמוז, יום פטירתו של הרבי מלובביץ', רממ"ש הוא משיח צדקנו. גם עתה הוא חי נשמה בגוף ועתיד להתגלות בשנית בקרוב. לחיזוק "ההתקשרות" לרממ"ש אחרי ג בתמוז ראו גם יצחק גינצבורג, מלך ביפוי: הגואל בראי החסידות, כפר חב"ד: גלעיני, תשס"ו, עמ' קצא-רמב.

³⁵ יהודה ליבס דן בדברי הרח"ו. ראו יהודה ליבס, "תרין אורזילין דאילתא": דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו, רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), קבלת האר"י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ב, עמ' 113-169. ליבס מעלה את האפשרות שדברי רח"ו נאמרו סמוך לפטירתו של האר"י, כשעדיין היו שציפו לחזרתו, ומזכיר גם את השימושים הדומים שעשו השבתאים בקטע זה. גם גרשם שלום דן בציטוט האמור. ראו גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב: עם עובד, תשי"ז, עמ' 42. וכן ראו מקבילה בספר שבחי רח"ו, למברג תרכ"ב, עמ' 43; דעה זו מצאנו גם בשבחי האר"י, מהדיר ראובן לנדא, ירושלים תשט"ו, עמ' 32. וראו גם המקור המופיע להלן, בהערה 37.

³⁶ זוהר, חלק ב, ז ע"ב.

דעת ולידועי חן. וזהו שאמר דאתער בארעא דגליל, כאלו היה מתחילה ישן, וכאשר תבוא לו הנשמה של הנשמה, יתער ויתוסף לו כח נבואה, ויתער משנתיה והבן זה היטב, והדברים עתיקים ולא כל מוחא ומוחא סביל דא. וכבר ידעת כי ארבעים יום קודם יצירת הולד וכו', ולכן אשתהי שם [ב]ההוא עמודא ארבעים יום, דוגמת משה רבנו ע"ה, ודוק בסוד העמוק הזה וכו'. ועדיין נשמת המשיח גנוזה שם, ואחרי ארבעים יום יזכה המשיח לאותה נשמה, ותתגלה בו, ואז יכיר בעצמו שהוא המשיח, מה שלא היה ניכר אם הוא משיח מקודם, ועתה יתגלה. אך שאר בני האדם לא יכירוהו. ואל תתמה, אם נשמה זו תבוא מכוסה בתוך עמוד הענן הנזכר פה, כי כן אירע לר' אליעזר באותו יום שזכה אל נשמתו, כנזכר במדרש הנעלם. וזהו שאמרו בפרשת משפטים בזוהר דף צ"ט ע"א עיין שם, ויבא משה בתוך הענן. וגם בזוהר כתבו על כל הנשמות, שהם באים בעמוד הענן ביום ובעמוד אש בלילה, באותם הוולדות בבטן אמם [...]. וכמו שמצינו שמשה רבינו ע"ה עלה לרקיע בגוף ונפש, ויהי שם ארבעים יום יצירת הולד כו'. ואם אתה מן המבינים תעמוק הסוד הגדול והנורא, ותמצא טוב טעם נכון על בוריו, אשר אני איני רשאי להאריך, כי אם לפתוח פתח כמציץ מן החרכים, ודי בזה. כן המשיח בעזרת הבורא שיזכה לאותה נשמה, והכיר בעצמו שהוא משיח, ולא הכירו בו אחרים. וזהו הסוד שאמרו בזוהר, ומשיח יתגלה, אך לא יכירוהו שאר האנשים עדיין, ואחר כך יתגזז המשיח בגוף ובנפש בההוא עמודא, ע"ד שפירשנו ויבא משה בתוך הענן שנה א', ואז יסלקו אותו לרקיע, כמו שעלה משה לרקיע, ואחר כך יתגלה המשיח ויכירוהו כל ישראל ויתקבצו אליו.³⁷

בדברי רח"ו אנו מוצאים כמה וכמה מוטיבים שעלו כבר קודם לכן במדרש, ונוסף להם עוד מאפיין נוצרי. רח"ו משווה גם הוא את המשיח למשה, ולומד ממה שקרה למשה בחייו את אשר עתיד להתרחש למשיח בחייו. תקבולת זו בין משה למשיח שגורה ומצויה הרבה בספרות החסידית והקבלית, אולם כאן מופיע מוטיב נוסף והוא שאלת הוריו של המשיח. מפשט לשון הזוהר עולה כי המשיח איננו אלא האצלה אלוהית הנובעת מגינתא, כלומר מגן העדן, ובכך מקרב אותנו בעל הזוהר לאפשרות הנוצרית שהמשיח יהיה ילוד האל, ולא בשר ודם. רח"ו דוחה אפשרות זו על הסף וקובע שהמשיח יהיה אדם בשר ודם שיחווה התעוררות רוחנית. אלוהים יערה עליו בחייו רוח ממרום ובעקבות זאת תתחדש בו נשמה גבוהה מאוד - מגינתא - והוא יתעורר משנתו כביכול בגליל ויגלה כי הוא המשיח, בדומה למה שקרה למשה. התעוררות רוחנית זו משולה ללידה ממש, וכך יצא המשיח ידי חובת דברי הזוהר ויתקיים בו האמור בפסוק מתהלים ב, ז, "אני היום ילדתיך", שממנו מובן לכאורה שהקב"ה עצמו יוליד את המשיח. ארבעים הימים הנזכרים שקולים כנגד

³⁷ חיים בן יוסף ויטל, ארבע מאות שקל כסף, ירושלים: ישיבת קול יהודה, תשמ"ח, עמ' רמא. רעיון ההופעה השנייה של האר"י והתגלותו כמשיח נרמז גם אצל ר' נפתלי בדרך, עמק המלך, ירושלים: יריד הספרים, תשס"ג, עמ' 30: "ויקויים הפסוק: 'ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ' (זכריה י"ג, ב'), וזה יעשה הקב"ה על ידי האר"י ז"ל, אשר מסר נפשו על תיקון הדור, ועליו נאמר: 'מחולל מפשעינו, מדוכא מעוונותינו ובחברתו נרפא לנו' (ישעיהו נ"ג, ה'), ועתיד הוא לחזור ולגאול אותנו, ולהחזיר העטרה ליושנה, ברחמי הקב"ה ושכינתיה ועתיקא קדישא אמן כן יהיה רצון". מכאן משתמע שאכן הייתה אמונה שהאר"י יחזור לעולם הזה פעם נוספת, כפי שטענו חוקרים בעבר, ואפשר למצוא לה הדים בכתבי מקובלים בדור תלמידי האר"י.

משך זמן יצירת הוולד, משך זמן יצירת הנשמה החדשה, משך זמן הלידה הרוחנית של המשיח, וכנגד משך זמן עליית משה להר סיני לצורך קבלת התורה. לפי רח"ו יחווה המשיח מה שחוו רוב המשיחים בהיסטוריה: בדבריו ובפועלו הוא יעורר עליו התנגדות רבה מצד הציבור. אך בעוד שאת הרעיון שהמשיח יהיה ילוד רוח הקודש רח"ו דוחה, את הרעיון הנוצרי שהמשיח ייגנו בגוף ובנפש ויתגלה בשנית הוא מאמץ (ראו בחלק המודגש בציטוט שלעיל).

מאז ג בתמוז תשנ"ד מקור חשוב זה, שנמסר מתלמידו המובהק של האר"י - בר סמכא ראשון במעלה - משמש בידי חסידי חב"ד בכל דיוניהם על אפשרות חזרתו של רממ"ש מן המתים, אך מסיבה לא מובנת ברגר אינו מתייחס אליו בספרו. חשוב מכך, אין ספק שמקור זה עמד גם לנגד עיניו של רממ"ש, ואף על פי כן לא מצאנו בעשרות כרכיו ולו מקום אחד שבו הוא עושה שימוש בטענה העקרונית של רח"ו על היגזותו של המשיח בגוף, והתגלותו המיוחדת בשנית לאחר זמן.

ההופעה השנייה של המשיח במקורות חסידיים

לבד מן הטקסטים החז"ליים והקבליים שעליהם נשענים החסידים המאמינים בחזרתו של רממ"ש מן המתים, ישנם גם לא מעט טקסטים חסידיים. אמנם הם חוץ־חב"דיים, אבל אפשר שמדובר במסורת פנימית שהתפתחה בתוך החסידות, וגובשה לכלל משנה סדורה בחב"ד רק אחרי ג בתמוז תשנ"ד. ברגר מביא בספרו מסורת הנזכרת בדברי חסידי חב"ד, שלפיה מסר הרב מנחם נחום מצ'רנוביל מהבעש"ט שכאשר יבוא המשיח, הוא יהיה הבעש"ט עצמו ("וועט ער זיין").³⁸ לפי ברגר אין הסיפור מתועד בכתובים לפני שנת תרס"ג (1903), ולכן לדעתו מדובר ככל הנראה בזיוף ובמסורת מפותקת.³⁹ אולם דברי הרבי מצ'רנוביל נתמכים בדברים מפורשים שאמר הבעש"ט, ומקורם בספר **שבחי הבעש"ט**: "אילו לא יבוא הגואל צדק במשך שישים שנה, מוכרח אני לבוא בזה העולם". אלא שמיד בהמשך מבהיר ר' אהרן ממוז'בוז': "אמר בודאי יתגלגל בזה העולם אבל לא אה' כמו שאני עכשיו".⁴⁰ מלשון האמור "בודאי יתגלגל [...] אבל לא [...] כמו שאני עכשיו" עולה כי אין מדובר בשיבה של אותה נשמה באותו גוף, כי אם בהליך מורכב יותר של חזרת נשמת הבעש"ט לעולם הזה בצורה חדשה.

מסקנה זו הסיק צבי מרק,⁴¹ ולכאורה נראה כי דבריו מדויקים ומתאימים לפשט **שבחי הבעש"ט**. אולם גם **שבחי הבעש"ט** הוא טקסט הנתון לפרשנות, ובחב"ד הוא משמש סמך מצטרף, לא עיקרי, למסורת ההולכת ומתגבשת בתוך חסידות זו על חזרתו של האדמו"ר מלובניץ מן המתים והתגלותו

³⁸ ברגר, הרבי (לעיל הערה 7), עמ' 62-63.

³⁹ שם.

⁴⁰ **שבחי הבעש"ט** (פקסימיל מכתב היד), מהדיר יהושע מונדשיין, ירושלים: י' מונדשיין, תשמ"ב, עמ' 124.

⁴¹ צבי מרק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ו, עמ' 242-243.

- נשמה בגוף - כמלך המשיח. השאלה אם במילה "יתגלגל" הכוונה לגלגול נשמת הבעש"ט דווקא ולא להתגלותה בגופו כפי שהיה, נותרת פתוחה על אף דבריו הנכוחים של מרק.

בהקשר זה אני מבקש להציע פרשנות אחרת: אזכיר כי שבחי הבעש"ט הוא ספר אקלקטי, המורכב בקטע הנדון משני מקורות שונים: חלקו הראשון הוא המסורת מפי הבעש"ט עצמו, ומפשט דבריו שהובאו לעיל אין כורח להסיק שהוא מדבר על גלגול נשמתו בעולם הזה; ואילו חלקו השני של הקטע הנדון מוסר מסורת פרשנית ממתנת מפיו של ר' ברוך ממזיבוז', וממנה עולה כי אפשר שמדובר בגלגול. כאמור, זו תוספת פרשנית שאיננה מסורה מפי הבעש"ט עצמו, ויש לראות בה מקור נפרד שנוצטרף למסורת מפי הבעש"ט כדיעבד ויצר את הטקסט כפי שהוא לפנינו, כתוצאת מעשה עורך. אפשר בהחלט שרעיון השיבה השנייה והקונוטציות הנוצריות הטמונות בו הם שהובילו את ר' ברוך לפרש את הדברים כפי שפירש, אך המסורת הנמסרת בשבחי הבעש"ט מפי הבעש"ט נתמכת בדבריו של ר' מנחם נחום מצ'רנוביל (לעיל), ומחזקת את האפשרות שהבעש"ט אכן האמין באפשרות הופעתו בשנית כמשיח אחרי מותו.

רעיון דומה התפתח ככל הנראה גם בחסידות ברסלב לאחר מותו של ר' נחמן. לפי יוסף וייס, בכמה טקסטים של ר' נתן, סופרו הנאמן של ר' נחמן - טקסטים שנכתבו אחרי מותו של ר' נחמן - מובלעת אמונה המסגירה תורה תיאולוגית שלפיה הסתלקותו של ר' נחמן פירושה גניזתו למשך זמן לא ברור. תורה זו מזכירה רעיונות שבתאיים על העלמת המשיח, ולדעת וייס אפשר שרעיונות שבתאיים אלו חדרו בדרך כלשהי אל ההגות הברסלבית.⁴² לדברי וייס, מנדל פייקאז' הוסיף נדבך חשוב מאוד לענייננו בגילוי שלפי אמונה ברסלבית נסתר עתיד ר' נחמן לשוב בשנית כגואל, ולהגשים את הגאולה.⁴³ פרשנות מנוגדת לזו שמצאנו בדברי צבי מרק,⁴⁴ אולם הטקסטים המונחים לפנינו נתונים לפרשנויות שונות וממילא אין בידינו להכריע בין החוקרים בשאלה זו. מרק מביא בספרו מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב טקסטים רבים, ולעניות דעתי הוכחותיו מראות רק שאפשר לקרוא את רובם קריאה אחרת, ממתנת יותר. עם זאת נראה לי שבמקומות מסוימים קריאתו של מרק היא החורגת מן הפשט דווקא.⁴⁵ כל אשר ניתן לטעון הוא אפוא שהמסורת היהודית העשירה והמגוונת הניחה מקום ונתנה ביטוי לכל מיני אמונות, גם לאמונה בהופעה השנייה של משיח שנגנז, והטקסטים הברסלביים מאפשרים קריאה מעין זו גם לאחר פרסום מגילת הסתרים.

⁴² יוסף וייס, מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ה, עמ' 231-233, הערה 42.

⁴³ מנדל פייקאז', חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה, ובכתביה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ו, עמ' 139.

⁴⁴ מרק (לעיל הערה 41), עמ' 159-172.

⁴⁵ למשל שם, עמ' 169, הערה 37: במקום שהמקור אומר במפורש על ר' נחמן "עד שישוב ויתגלה בגואלינו", מרק מפרש: "גדולתו של ר' נחמן תתגלה בגואל", ואין זה פשט הדברים. וכך הספק שמרק עצמו מעלה בקשר לקריאתו החלופית, בעמ' 162, הערה 9, ועוד.

חזון למועד: מבט צופה אל פני העתיד

בד בבד עם המסע של חב"ד שקרא לציבור להתכונן להופעתו השנייה של הרבי מלך המשיח, יצאו גורמים נוצריים בקליפורניה בקריאה משלהם והניפו שלטים עם תמונתו של רממ"ש, ותחתיה כתבו "רעיון נכון. אדם לא נכון".⁴⁶ יעקב ניוזנר חושב שחב"ד הפכה לכת נוצרית שומרת הלכה, הגדרה שברגר מקבל במלואה, ככל הנראה.⁴⁷ לפי ברגר יש התקרבות מסוכנת בין התיאולוגיה החב"דית לתיאולוגיה הנוצרית בשאלה קרדינלית, שהייתה תמיד סלע מחלוקת עיקרי בין שתי הדתות, והוא סבור כי בשל התמורה באמונה המשיחית היהודית האוטנטית יש להטיל על חסידות חב"ד מעין חרם. אמנם הוא נוטה לסייג את דבריו ונמנע מלהשתמש במונח זה במובנו המדויק, אך הוא מחזיק בדעה שאין להכיר בשחיטה של חב"ד, אין למנות את חסידיה לדיינים, אין לקבל את הלכות פוסקיה, אין לתרום לה תרומות ולשלוח ילדים ואברכים ללמוד במוסדותיה, ויש להטיל ספק בכשרות התפילין, המזוזות וספרי התורה שכתבו סופריה, ועוד כהנה וכהנה רעיונות המגדירים חרם הלכתי דה פקטו.

ברי שרעיונותיו של ברגר אינם מקובלים - לא על הציבור הרחב ולא על ראשי הקהילה האורתודוקסית בארץ ובעולם - וטיעוני ההלכתיים אינם מכריעים ברמה הציבורית. אפשר למנות לכך שתי סיבות: ראשית, נדמה לי כי עדיין לא החל בירור פנים-חב"די שיסביר כיצד הרצון להגן על משיחיותו של "הרבי מלך המשיח" הוליד השקפה דתית הסותרת מניה וביה את דברי כל אדמו"רי חב"ד, בכלל זה דברי האדמו"ר האחרון עצמו. נראה כי בדרך להציל את כבודו של "הרבי מלך המשיח" פיתחו הוגים חב"דיים השקפה שסותרת כמה מעיקרי האמונה שהוא עצמו הוריש להם. שנית, נראה כי בידי הציבור מסור כוח מטה-הלכתי - מעין נטייה אינסטינקטיבית של החברה היהודית בכללותה - אשר אינו רואה בחב"ד איום על אמונת ישראל. נטייה זו גוברת לא פעם על טיעונים הלכתיים מובהקים, ומכשירה בעיני הציבור מעשים שנקבע שאינם ראויים מבחינה הלכתית לדעת חלק מן הפוסקים. דוגמה לתופעה זו אפשר למצוא בעיונות המופגנת בשולחן ערוך כלפי מנהג הכפרות - עיונות שלא הביאה לביטולו של מנהג זה בגלל נטיית לב הציבור. בטוחני כי אילו יצאו רבני חב"ד בקריאה לכלל ישראל להכשיר חזיר לאכילה או לחלל שבת, היה הציבור מכריע את הכף נגד חב"ד והכוח המטה-הלכתי האמור היה דוחק את החסידות החשובה הזאת מחוץ לגדר. כך קרה לנצרות הפאולינית ההיסטורית בימי בית שני ולאחר מכן. אך האמונה במשיחיותו של ר' מנחם מנדל שניאורסון הולידה בקרב הקיצוניים שבחסידיו רק תופעות מעטות ושוליות של אנטינומיזם גלוי, בעיקר ביטול הצומות שאמורים להתבטל לעתיד לבוא עם התגשמות הגאולה והאלהת רממ"ש. רוב חסידות חב"ד נותרה כשהייתה: תנועה אורתודוקסית בעלת נטיות הלכתיות לחומרה, שמטרתה היא להגשים את הגאולה המשיחית על ידי משיח ידוע, הוא ר' מנחם מנדל שניאורסון ז"ל.⁴⁸

⁴⁶ ברגר, הרבי (לעיל הערה 7), עמ' 133 והפרק כולו.

⁴⁷ שם, עמ' 116.

⁴⁸ דיון בעניין זה ראו שוורץ, מחשבת חב"ד (לעיל הערה 7), עמ' 396-395.

ניסיון להציג את הרוח המשיחית היהודית האותנטית וכנגדה את רוח המשיחיות הנוצרית עשה מאיר סולוביצ'יק במאמרו "המשיח ועוצמת האדם".⁴⁹ עיקר הדיון במאמר נסב על סוגיית מהותה של הגאולה כפי שהיא נגזרת מטבע האדם: האם הגאולה תבוא, כפי שגורסת הנצרות, עקב חסד אלוהי ונרפות אנושית הנובעת מהיעדר יכולתו של האדם להיטיב את דרכיו ולהיות ראוי לגאולה? או שמא הטבת דרכי אנוש על הארץ הנה תנאי הכרחי להגשמת הגאולה, והאדם יכול לעמוד בתנאי זה ולהיות ראוי לה? לדעת סולוביצ'יק תנאי לגאולה ביהדות הוא שמאמיניה ייטיבו את דרכם, ואילו המחלוקת הבסיסית והמוכרת בין יהודים לנוצרים, על משיח השב מן המתים כדי להשלים את מלאכת הגאולה, מובנת מאליה בעיניו.⁵⁰

ואולם נראה כי המציאות מורכבת הרבה יותר. עולם המחשבה היהודי, ובכללו ההגות המשיחית שהתפתחה במסגרתו מאז התנ"ך ועד ימינו, יצר אפיקי הגותי זורם ושוצף, מלא ניגודים וסתירות. יש בו מרכז ברור ומובחן ויש בו שוליים רדיקליים ביותר. העדות הכתובה שהנחילה לנו ההיסטוריה היהודית איננה מצונזרת, ולכן ליד השקפות מרכזיות היא משמרת השקפות שנדחו. יש תקופות שבהן נסיבות חיים מסוימות מושכות אל המרכז מחשבות שזרמו כל העת לאטן בשולי ההגות דווקא, ויש שאמונות "זרות", "סוררות", "חיצוניות" ו"נוצריות" שבות והופכות למרכז המוסכם בקרב בניה ובנותיה של תנועה אורתודוקסית חשובה. דווקא בהיותה חשובה ורבת השפעה היא מאצילה על אמונות אלו מיוקרתה ומן הלגיטימציה שלה, ובכך תורמת למרכזן ולהכשרתן בעיני שאר הציבור. יהיו מי שיאתרו כאן איום על אמונת ישראל, אולם קודם ראוי ששימו לב שרבות מ"אמונות ישראל" אשר נתפסו בעיני כמה וכמה מגדולי ישראל במשך השנים כאמתות מוחלטות, יוצאות מאותה גדר המגדירה את "האמונה הראויה" לדעתם. בינתיים ימשיכו חסידי חב"ד להאמין במשיחיותו של הרבי ויצאו במצוותו לעשות נפשות ליהדות - בלילות סדר בבנגוקוק, בקטמנדו, בגואה ובפוקט, בבתי חב"ד ברחבי העולם ובהנחת תפילין לעוברים ושבים בשדות תעופה ובתחנות מרכזיות - בעודם מייחלים ומצפים להופעתו השנייה של מנהיגם הנערץ הרבי מלך המשיח.

⁴⁹ מאיר סולוביצ'יק, "המשיח ועוצמת האדם", תכלת 18 (סתיו תשס"ה), עמ' 70-91.

⁵⁰ שם, עמ' 71.